

Patrycja Dąbrowska-Kłosińska

Skutki wyroków prejudycjalnych TS w postępowaniu przed sądami krajowymi w świetle orzecznictwa i Traktatu z Lizbony¹

Efektywność prawa unijnego i efektywna ochrona prawna jednostek w państwach członkowskich UE jest zasadniczo uzależniona od tego, na ile sądy krajowe mogą i są gotowe uwzględniać prawo UE w swoich wyrokach lub wprost orzekać na jego podstawie. Nie zawsze jest to dla sędziów łatwe zadanie². Jednym z mechanizmów ułatwiających realizowanie tego zadania jest współpraca sądów z Trybunałem Sprawiedliwości (dalej jako TS). Celem niniejszego opracowania jest przeanalizowanie, z perspektywy systemu prawa unijnego, przede wszystkim orzecznictwa TS, jednego z istotnych aspektów działania tej współpracy, tj. skutków prawnych wyroków wstępnych wydanych na mocy art. 267 Traktatu o funkcjonowaniu Unii Europejskiej (dalej jako TFUE) w postępowaniach przed sądami krajowymi³. Zagadnienie to dotyczące zapewnienia skuteczności wyrokom TS przez organy sądowe państw członkowskich (w tym sądy polskie) jest niezwykle ważne z punktu widzenia jednolitości stosowania i interpretowania prawa unijnego, a w konsekwencji – realizowania efektywności tego prawa m.in. w polskim porządku prawnym⁴. Omówione kwestie przedstawiono z uwzględnieniem najnowszego orzecznictwa oraz treści Traktatu z Lizbony (dalej jako TL).

1. Wprowadzenie

Niniejsze opracowanie dotyczy skutków prawnych orzeczenia prejudycjalnego TS w rozumieniu szerokim, tj. obejmującym: moc wiążącą wyroku i dalsze konsekwencje prawne, jakie mogą być następstwem tego wyroku i wiązać się z koniecznością zapewnienia jego skuteczności, takie jak skutek czasowy i obowiązki sądów krajowych. Rozważam, odpowiednio różniąc, skutki wyroków wstępnych zawierających interpretację prawa unijnego oraz stwierdzających nieważność aktu unijnego. Należy przy tym zauważyć, że doktryna polska w omawianym kontekście posługuje się albo terminem „skutek”, albo pojęciem „skuteczność” przy analizowaniu tych samych kwestii⁵. Choć termin „skutki prawne wyroku” można uznać za bardziej precyzyjny⁶ – oba pojęcia można niekiedy traktować zamiennie, w zależności, w istocie, od kontekstu zdaniowego i znaczeniowego.

Należy podkreślić, że **tekst koncentruje się na przedstawieniu skutków prawnych wyroków prejudycjalnych wynikających dla judykatury krajowej z mocy prawa unijnego, w szczególności z orzecznictwa TS**. Warto bowiem przypomnieć, że określenie skuteczności wyroków wstępnych wobec postępowań sądowych wynika przede wszystkim z orzecznictwa TS, a jedynie pośrednio i częściowo z unijnego prawa stanowionego.

Zasadniczo ani tekst traktatów będących podstawą Wspólnot Europejskich i Unii Europejskiej, ani Statut TS, ani prawo wtórne UE nie zawierają postanowień odnoszących się do potencjalnych skutków orzeczenia prejudycjalnego. Możliwym wytłumaczeniem braku odpowiednich uregulowań

tej kwestii jest przekonanie twórców kolejnych traktatów, że takie rozwiązanie jest politycznie łatwiejsze do zaakceptowania, przy jednoczesnym założeniu, iż moc wiążąca stanowi

- 1 Niniejszy artykuł jest zmodyfikowaną i skróconą wersją referatu przygotowanego na konferencję zorganizowaną przez Zakład Prawa Europejskiego INP PAN pt. „Zapewnienie skuteczności orzeczeń sądów międzynarodowych w polskim porządku prawnym”, Warszawa, 8.03.2010 r., który ukaże się w: A. Wróbel (red.), *Zapewnienie efektywności orzeczeń sądów międzynarodowych w polskim porządku prawnym*, Warszawa 2011.
- 2 Por. E. Łętowska, *Dialog i metody. Interpretacja w multicyntycznym systemie prawa (cz. I, cz. II)*, „Europejski Przegląd Sądowy” 2007/11–12, s. 4.
- 3 Por. S. Biernat, P. Wróbel, *Stosowanie prawa Wspólnoty Europejskiej w polskim sądownictwie administracyjnym*, w: *Studia Prawno-Europejskie*, t. IX, Łódź 2007, s. 7–48, oraz K. Gawlik, R. Grzeszczak, *Pytania prejudycjalne polskich sądów*, „Europejski Przegląd Sądowy” 2008/11, s. 55–60. Zob. też A. Łazowski (red.), *The Application of EU Law In the New Member States Brave New Word*, Haga 2010.
- 4 Zob. A. Wróbel (red.), *Stosowanie prawa Unii Europejskiej przez sądy*, t. I i t. II, Warszawa 2005 i Warszawa 2007.
- 5 W omawianym kontekście pojęcia „skutek” używają m.in. S. Biernat, *Współpraca sądów państw członkowskich z ETS w ramach procedury zapytań wstępnych*, w: J. Barcz (red.), *Prawo Unii Europejskiej. Zagadnienie systemowe*, Warszawa 2006; M. Górka, *Kontrola przestrzegania prawa unijnego przez państwa i podmioty prywatne w UE*, Toruń 1999; F. Emmert, M. Morawiecki, *Prawo europejskie*, Warszawa–Wrocław 1999; M. Taborowski, *Komentarz do art. 68*, w: *Komentarz do Traktatu o Wspólnocie Europejskiej*, A. Wróbel, D. Miąsik, N. Półtorak (red.), Warszawa 2008; A. Wróbel, *Pytania prawne sądów państw członkowskich do Europejskiego Trybunału Sprawiedliwości*, w: A. Wróbel (red.), *Stosowanie prawa Unii...*, s. 809–812; A. Wilk, *Skutki orzeczenia wstępnego*, „Przegląd Prawa Europejskiego” 2006/1–2, s. 55–72; a „skuteczność” np. M. Ahlt, M. Szpunar, *Prawo europejskie*, Warszawa 2005; M. Kornilowicz, *Wyroki prejudycjalne Trybunału Sprawiedliwości Wspólnot Europejskich*, cz. I i cz. II, „Radca Prawny” 1999/4 i 1999/5, s. 37; J. Skrzydło, *Sędzia polski wobec perspektywy członkostwa Polski w Unii Europejskiej*, „Państwo i Prawo” 1996/11, s. 35.
- 6 Por. przez analogię M. Safjan, *Skutki prawne orzeczeń Trybunału Konstytucyjnego*, por. <http://www.trybunal.gov.pl/Wiadom/Prezes/002.htm>.

immanentną cechą każdego wyroku sądowego. Dlatego każde orzeczenie, w tym orzeczenie wstępne, wydane przez TS w ramach przyznanej art. 267 TFUE jurysdykcji jest wiążące. W efekcie, art. 65 Regulaminu Proceduralnego TS, stwierdzający: „wyrok wiąże od dnia jego ogłoszenia”, to jedyny przepis, który jednoznacznie odnosi się do skutku takiego wyroku (tak jak zresztą do innych orzeczeń) i dotyczy jego prawomocności⁷. Natomiast nie precyzuje ani zakresu mocy wiążącej, ani podmiotów związanych, ani skutków czasowych itp.

Punktem wyjścia dla poniższych rozważań były moje dotychczasowe opracowania na temat skutków wyroków prejudycjalnych TS wydanych na mocy dawnego art. 234 Traktatu ustanawiającego Wspólnotę Europejską (dalej jako TWE) czyli obecnego art. 267 TFUE, które zostały uaktualnione z uwzględnieniem treści TL, najnowszego orzecznictwa i literatury⁸.

2. Skutki orzeczeń prejudycjalnych i reforma „lizbońska”

W związku z wejściem w życie TL i zmian w treści Traktatów o Unii Europejskiej (dalej jako TUE) i Wspólnocie Europejskiej, które wprowadził, konieczne jest przedstawienie kilku uwag na temat zakresu poniższych rozważań.

Po wejściu w życie 1.12.2009 r. TL dotychczasowa 3-filarowa struktura UE została zniesiona i Unię przekształcono w jednolitą organizację międzynarodową, która zastąpiła WE w drodze następstwa prawnego (art. 1 TUE i art. 1 TFUE). W konsekwencji, UE wstąpiła w prawa i obowiązki WE z poszanowaniem i przejściem dotychczasowego *acquis communautaire*. Rozważenie skutków prawnych orzeczeń wstępnych, które są wydawane w ujednoczonej procedurze prejudycjalnej z art. 267 TFUE (dawny art. 234 TWE), jest zatem uprawnione, a nawet pożądane, skoro bowiem UE jest prawnym następcą WE, podobnie sądy krajowe działające dotychczas jako sądy wspólnotowe będą funkcjonowały jako sądy unijne i stosowały wyroki prejudycjalne TS wydane na mocy tego postanowienia⁹.

2.1. Zakres przedmiotowy: art. 267 TFUE

Zakres przedmiotowy rozważań obejmuje skutki prawne wyroków i konsekwencje dla organów sądowych, powstające po wydaniu przez TS orzeczeń prejudycjalnych w ramach postępowania na mocy obecnego art. 267 TFUE, z uwzględnieniem poniższych wyjaśnień.

Obecnie, zgodnie z reformą wprowadzoną przez TL, TS jest właściwy do orzekania w trybie prejudycjalnym w przedmiocie wykładni traktatów oraz wykładni i ważności aktów wydanych przez instytucje, organy lub jednostki organizacyjne Unii (wcześniej art. 234 TWE dotyczył tylko instytucji Wspólnoty i Europejskiego Banku Centralnego). Warto dodać, że ta ogólna i powszechna, a jednocześnie znacznie rozszerzona właściwość TS (o akty przyjęte przez organy i jednostki organizacyjne UE) wynika z dwóch podstaw prawnych: art. 19 ust. 3 lit. b TUE oraz wspomnianego już art. 267 TFUE¹⁰.

Reforma „lizbońska” dokonała więc rozszerzenia zakresu przedmiotowego art. 267 TFUE (i tym samym kompetencji TS), a jednocześnie uproszczenia i ujednoczenia podstaw prawnych dla postępowania prejudycjalnego, tak jak w innych dziedzinach unijnego prawa¹¹.

Orzeczenia wydane na mocy obecnego art. 267 TFUE zastępują/zastąpią wyroki prejudycjalne wydawane przed reformą wprowadzoną przez TL w trzech typach postępowań o wydanie orzeczenia wstępnego na mocy TUE i TWE¹². Były to:

a) art. 234 TWE (obecnie art. 267 TFUE) regulujący „zasadnicze” postępowanie prejudycjalne, które miało zastosowanie do wszystkich wniosków wstępnych sądów krajowych kierowanych w ramach TWE, czyli dawnego tzw. I filara UE (z wyłączeniem wniosków dotyczących dawnego tytułu IV TWE),

b) art. 68 TWE (obecnie uchylony) (procedura pytań prejudycjalnych w zakresie tytułu IV TWE „Wizy, azyl, imigracja i inne polityki dotyczące swobody przepływu osób” – dawne art. 61–69 TWE), oraz

c) art. 35 TUE (obecnie uchylony) (procedura pytań prejudycjalnych w dawnym tzw. III filarze UE)¹³.

Szczególne postępowanie o wydanie orzeczenia wstępnego było także przewidziane w niektórych konwencjach międzynarodowych czy aktach prawa wtórnego. W tych przypadkach obecnie będzie mieć też zastosowanie ogólna procedura z art. 267 TFUE (dawny art. 234 TWE)¹⁴.

7 M. Kornilowicz, *Wyroki prejudycjalne Trybunału...*, s. 37.

8 P. Dąbrowska, *Skutki orzeczenia wstępnego Europejskiego Trybunału Sprawiedliwości*, Warszawa 2004, oraz P. Dąbrowska, *Skutki czasowe orzeczeń wstępnych ETS*, „Przeгляд Sądowy” 2002/7–8, s. 73. Zob. też nowsze opracowania w języku polskim, np. M. Kulikowska, *Procedura kierowania pytań prejudycjalnych do Europejskiego Trybunału Sprawiedliwości przez polskie sądy administracyjne*, „Przeгляд Prawa Europejskiego” 2006/1–2, s. 29–38; P. Wróbel, *Zakres przedmiotowy pytania prawnego*, „Przeгляд Prawa Europejskiego” 2006/1–2, s. 39–53; J. Maliszewska-Nienartowicz, *Przebieg postępowania o wydanie orzeczenia wstępnego przez Trybunał Sprawiedliwości Wspólnot Europejskich*, „Przeгляд Prawa Europejskiego” 2005/2, s. 19–27; C. Mik (red.), *Pytanie prejudycjalne w orzecznictwie ETS. Funkcjonowanie procedury prejudycjalnej w Polsce*, Toruń 2006; M. Wąsek-Wiaderek, E. Wojtaszek-Mik, *Pytanie prejudycjalne do Trybunału Sprawiedliwości Wspólnot Europejskich*, Warszawa 2007, rozdz. 10; J. Zięba, *Uprawnienie i obowiązki krajowych organów sądowych w zakresie przedkładania wniosku o orzeczenie wstępne do Trybunału Sprawiedliwości Wspólnot Europejskich*, „Przeгляд Prawa Europejskiego i Międzynarodowego” 2008/2, s. 73–91.

9 Por. D. Kornobis-Romanowska, *Sąd krajowy w prawie wspólnotowym*, Kraków 2007.

10 Zob. teksty skonsolidowane (Dz. Urz. UE C 83 z 30.03.2010 r., s. 13 i 47 odpowiednio).

11 Zob. ogólnie J. Barcz, *Unia Europejska na rozstajach. Traktat z Lizbony. Główne kierunki reformy ustrojowej*, Warszawa 2010, a także K. Kowalik-Bañczyk, M. Szwarz-Kuczer, *The EU Reform in the Treaty of Lisbon – the Horizontal and Systemic Changes*, „Yearbook of Polish European Studies” 2007–2008/11, s. 139–155; A. Grzelak, *The Reform of the Area of Freedom, Security and Justice in view of the Provisions of the Treaty of Lisbon*, „Yearbook of Polish European Studies” 2007–2008/11, s. 157–175.

12 P. Dąbrowska, *Skutki orzeczenia wstępnego...*, s. 26. Zob. szerzej A. Grzelak, *Kompetencje ETS w III filarze UE*, „Europejski Przeгляд Sądowy” 2007/6, s. 10–18, oraz A. Grzelak, *Aspekty prawnej jurysdykcji Trybunału Sprawiedliwości WE do orzekania w trybie prejudycjalnym w III filarze UE (interpretacja art. 35 ust. 1–4 TUE) i Znaczenie orzeczeń Trybunału Sprawiedliwości WE wydawanych w trybie prejudycjalnym w ramach tytułu IV TWE*, w: J. Barcz, A. Gajda, A. Grzelak, T. Ostropolski (red.), *Postępowanie prejudycjalne w Przestrzeni Wolności, Bezpieczeństwa i Sprawiedliwości Unii Europejskiej*, Warszawa 2007, s. 19–42 oraz 102–126.

13 Zob. komentarze do tych postanowień: W. Czapliński, C. Mik, do art. 35 TUE w: W. Czapliński, C. Mik, *Traktat o Unii Europejskiej. Komentarz*, Warszawa 2005, oraz M. Taborowski, do art. 68 w: *Komentarz do Traktatu o Wspólnocie Europejskiej*, A. Wróbel, D. Miąsik, N. Półtorak (red.), t. I, Warszawa 2008 i M. Szpunar, do art. 234, w: *Komentarz do Traktatu o Wspólnocie Europejskiej*, A. Wróbel, D. Kornobis-Romanowska, J. Łacny (red.), t. III, Warszawa 2009.

14 Zob. Statut TS i np. rozporządzenie Rady (WE) nr 44/2001 z 22.12.2000 r. w sprawie jurysdykcji i uznawania orzeczeń sądowych oraz ich wykonywania w sprawach cywilnych i handlowych (Dz. Urz. WE L 1 z 2001 r.; polskie wyd. specj., Dz. Urz. UE, rozdz. 19, t. 4, s. 42–64).

Porównując skutki wyroków wstępnych wydanych we wskazanych wyżej traktatowych postępowaniach pre-judycjalnych, należy zauważyć, że wyrok pre-judycjalny, wydany poprzednio na podstawie art. 68 TWE, miał takie same skutki prawne, jak wyrok wydany na podstawie art. 234 TWE¹⁵. Należy dodać, że przepis art. 68 ust. 1 TWE, dotyczący wniosków wstępnych sądów, od których nie przewidziano odwołania w prawie krajowym, nie zawierał odrębnych postanowień w tym względzie. Z kolei art. 68 ust. 3 TWE, pozwalający na skierowanie pytania prawnego do TS przez Komisję Europejską (dalej jako Komisja), Parlament Europejski, Radę i państwa członkowskie, choć zawierał postanowienie, że „wyrok (...) nie ma zastosowania do orzeczeń sądów państw członkowskich, które korzystają z powagi rzeczy osądzonej”, nie miał istotnego znaczenia prawnego – nie są znane przypadki zastosowania tego ustępu. Trzeba też pamiętać, że konstrukcja prawna tego postanowienia była zasadniczo odmienna od art. 234 i art. 68 ust. 1 TWE¹⁶. Należy dodać, że TL ostatecznie uchylił art. 68, w tym jego ust. 3.

Wypada również uznać, że skutki wyroków wydanych przez TS na mocy dawnego art. 35 TUE były takie same jak wyrok wydany na podstawie art. 234 TWE¹⁷. Jednocześnie stosowanie art. 35 TUE uzależnione było od złożenia deklaracji przez dane państwo członkowskie, a więc fakultatywne. Państwa miały prawo wyboru, czy z pytaniami mogą się zwracać wszystkie sądy krajowe podczas postępowania czy tylko takie, od których wyroków nie przysługują żadne środki odwoławcze. Do wejścia w życie TL polskie sądy nie były uprawnione do kierowania wniosków pre-judycjalnych do TS w tym obszarze prawnym, a obecnie obowiązuje tu okres przejściowy (zob. niżej)¹⁸.

W konsekwencji, po reformie lizbońskiej właściwość TS w ramach ujednoczonego postępowania pre-judycjalnego z art. 267 TFUE (dawny art. 234 TWE) obejmuje swoim zakresem całe prawo UE, w tym nowy tytuł V TFUE regulujący Wspólną Przestrzeń Wolności, Bezpieczeństwa i Sprawiedliwości, gdzie wcześniej miały zastosowanie – na odmiennych zasadach – art. 68 TWE i art. 35 TUE (obecnie uchylone) (z istniejącymi wyjątkami). W rezultacie, TS zachowuje wyłączną właściwość do orzekania w trybie pre-judycjalnym (z możliwością późniejszego podziału kompetencji z Sądem – dawnym Sądem Pierwszej Instancji)¹⁹.

Jednocześnie należy pamiętać, że **pomimo przyznania TS przez art. 267 TFUE właściwości ogólnej, istnieją postanowienia w traktatach, które przewidują od niej wyjątki lub jej ograniczenia. W szczególności dotyczy to wspomnianego już ograniczenia kompetencji TS na podstawie art. 24 ust. 1 TUE i art. 275 TFUE (w ramach Wspólnej Polityki Zagranicznej i Bezpieczeństwa) i art. 276 TFUE (w ramach Przestrzeni Wolności, Bezpieczeństwa i Sprawiedliwości) oraz art. 10 Protokołu nr 36 w sprawie postanowień przejściowych, dołączonego do TL²⁰.**

Warto podkreślić, że rozszerzenie zakresu kompetencji TS będzie też miało *de facto* znaczenie dla rozszerzenia zakresu prawnego skutków wyroków pre-judycjalnych, ponieważ po upływie okresów przejściowych i w granicach ograniczeń traktatowych sądy krajowe będą mogły zadawać pytania dotyczące – w zasadzie – całego porządku prawnego UE i będą zobowiązane stosować się do skutków prawnych tych wyroków na zasadach wskazanych niżej.

Podsumowując, z punktu widzenia rozważania skutków wyroków pre-judycjalnych TS istotne jest to, że:

- zakres przedmiotowy zagadnienia musi obecnie być analizowany odnośnie do nowego art. 267 TFUE (dawny art. 234 TWE);
- treść relewantnego orzecznictwa TS, dotyczącego poprzednich postanowień TWE i TUE, trzeba uznać za nadal aktualną i obowiązującą z uwagi na następstwo prawne WE – UE, ciągłość pomiędzy postępowaniami TS i skutkami wyroków, oraz
- zakres przedmiotowy art. 267 TFUE i kompetencji TS został rozszerzony z uwzględnieniem treści wyjątków i regulacji intertemporalnych.

2.2. Zakres czasowy i znaczenie postanowień przejściowych TL

Analizowanie skutków prawnych wyroków pre-judycjalnych, wydanych przez TS dla sądów krajowych, w tym polskich, wymaga też określenia zakresu czasowego niniejszych rozważań. Ma to znaczenie z kilku powodów.

Po pierwsze, należy wskazać, od kiedy sądy polskie mogą/mają obowiązek występować do TS z pytaniami pre-judycjalnymi oraz obowiązek stosowania się do skutków orzeczeń wstępnych TS i zarazem, o które orzeczenia chodzi (od kiedy wydane). Po drugie, powstaje pytanie, od kiedy TS ma kompetencje do orzekania względem „granicznych” sytuacji faktyczno-prawnych, które rozpoczęły się przed momentem przystąpienia Polski do UE. Po trzecie wreszcie, jakie mają znaczenie postanowienia przejściowe wynikające z TL dla omawianych zagadnień. Na marginesie należy też zaznaczyć, że trzeba odróżnić zakres czasowy obowiązywania prawa UE i stosowania procedury pre-judycjalnej od skutku czasowego samych wyroków TS (o tym zob. niżej pkt 5.).

Organy sądowe danego państwa członkowskiego zyskują uprawnienia wynikające z art. 267 TFUE z chwilą przystąpienia do UE (w przypadku Rzeczypospolitej Polskiej od 1.05.2004 r.). Od tego momentu TS jest właściwy do wydawania orzeczeń pre-judycjalnych na wniosek sądów (polskich),

15 Zob. np. wyrok TS z 25.06.2009 r. w sprawie C-14/08, *Roda Golf & Beach Resort SL*, Zb. Orz. 2009, s. I-05439.

16 Zob. M. Taborowski, *Komentarz do art. 68...*, s. 263 i 269.

17 Analogiczność obu postępowań potwierdził TS w wyroku z 16.06.2005 r. w sprawie C-105/03, *Postępowanie karne v. Maria Pupino*, Zb. Orz. 2005, s. I-5285, par. 19 i 28–29.

18 Por. wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 18.02.2009 r. (Kp 3/08), M. P. Nr 13, poz. 170: „Art. 1 ustawy z 10.07.2008 r. o upoważnieniu Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej do złożenia oświadczenia o uznaniu właściwości Trybunału Sprawiedliwości Wspólnot Europejskich na podstawie art. 35 ust. 2 Traktatu o Unii Europejskiej, wyrażający zgodę na złożenie przez Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej oświadczenia o uznaniu jurysdykcji Trybunału Sprawiedliwości Wspólnot Europejskich, w zakresie kompetencji każdego polskiego sądu do występowania z wnioskami o rozpatrzenie pytań w trybie pre-judycjalnym na podstawie art. 35 ust. 3 lit. b Traktatu o Unii Europejskiej (załącznik nr 2 do Dz. U. z 2004 r. Nr 90, poz. 864), jest zgodny z prawem do rozpatrzenia przez sąd sprawy bez nieuzasadnionej zwłoki, wyrażonym w art. 45 ust. 1 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej”.

19 Zgodnie z art. 256 ust. 3 TFUE Sąd (dawny SPI) jest właściwy do rozpoznawania pytań pre-judycjalnych przedkładanych na mocy art. 267 TFUE, w poszczególnych dziedzinach określonych w statucie, ponieważ statut nie został na razie dostosowany w tym zakresie, jedynie uprawnionym pozostaje TS. Zob. nowa *Nota Informacyjna dotycząca składania przez sądy krajowe wniosków o wydanie orzeczeń w trybie pre-judycjalnym* (Dz. Urz. UE C 297 z 5.12.2009 r., s. 1).

20 Zob. szerzej A. Grzelak, *Postanowienia przejściowe (Protokół nr 36)*, w: J. Barcz (red.), *Źródła Prawa Europejskiej*, t. IV, Warszawa 2010.

które jednocześnie mają obowiązek stosować się do skutków wyroków zgodnie z ich treścią. Natomiast z faktu, że warunkiem przystąpienia do UE jest przejście przez nowe państwa całego *acquis communautaire*, a więc także całości orzecznictwa TS wynika, iż faktycznie sądy krajowe są obowiązane do znajomości i stosowania całego dorobku orzeczniczego TS od chwili powstania wyroków, a więc także tych wydanych w okresie przedakcesyjnym²¹.

Jednocześnie warto pamiętać, że najnowsze – choć nie do końca jednolite i krytykowane – orzecznictwo TS wskazuje, iż nie jest on właściwy do wydawania wyroków wstępnych, jeżeli stan faktyczny sprawy zawisłej przed sądem krajowym występował przed akcesją²². W konsekwencji, sądy krajowe wydające wyroki w tych sprawach albo będą stosować prawo krajowe, albo zastosują prawo UE (dawniej: prawo wspólnotowe), ale bez wspomagającej wykładni TS. Mniej restrykcyjne podejście TS w sprawie własnej kompetencji byłoby pożądane z punktu widzenia efektywnego stosowania prawa UE, także zachęcania sądów krajowych do kierowania pytań²³.

Wreszcie, zgodnie z art. 10 ust. 1–3 Protokołu nr 36 o postanowieniach przejściowych, dołączonego do TL, uprawnienia przyznane TS w odniesieniu do aktów przyjętych przed wejściem w życie TL, na mocy tytułu VI TUE, w dziedzinie współpracy policyjnej i sądowej w sprawach karnych (dawny art. 35 TUE, III filar), pozostają niezmienione. Warto dodać, że ten okres przejściowy trwa maksymalnie 5 lat od daty wejścia w życie TL (1.12.2009 r.–1.12.2014 r.), a przestaje obowiązywać każdorazowo w sytuacji zmiany danego aktu, np. decyzji ramowej na dyrektywę. W tym okresie jedynie sądy tych państw członkowskich, które uznały właściwość TS w trybie dawnego art. 35 ust. 2 TUE i zgodnie z treścią swoich oświadczeń mogą kierować do niego wnioski o wydanie orzeczeń w trybie prejudycjalnym w odniesieniu do takich aktów. Natomiast zmiana aktu oznacza wcześniejsze – przed końcem okresu przejściowego – uaktualnienie się kompetencji TS względem niego zgodnie z powszechną właściwością na mocy art. 267 TFUE²⁴.

W efekcie, dla polskich organów sądowych, które w ogóle nie miały możliwości kierowania pytań prejudycjalnych w zakresie dawnego art. 35 TUE z powodu braku złożenia odnośnego oświadczenia przez Prezydenta RP, nieograniczona właściwość TS w zakresie dawnego tytułu VI TUE zacznie w pełni obowiązywać dopiero po 5 latach od wejścia w życie TL. Konsekwencją takiego stanu rzeczy jest pewien paradoks, a nawet niebezpieczeństwo dla jednolitości i efektywności stosowania prawa UE. Mianowicie sądy krajowe, które nie były uprawnione do kierowania wniosków prejudycjalnych do TS, na mocy dawnego art. 35 TUE, pozostaną jeszcze przez maksymalnie 5 lat pozbawione tej możliwości, a jednocześnie są zasadniczo zobowiązane do stosowania treści i skutków prawnych takich wyroków TS²⁵.

Podsumowując, dla sądów polskich, które mają zastosować się do skutków orzeczeń wstępnych, konstruowanie zakresu czasowego art. 267 TFUE ma istotne znaczenie, także dlatego, że może oznaczać zwiększenie wobec nich wymagań. Sądy te muszą niewątpliwie, znać orzecznictwo TS wydane w okresie przedakcesyjnym i stosować się do niego, a jednocześnie mogą nie mieć możliwości zwrócenia się o wyrok do TS z uwagi na niekiedy restrykcyjne stanowisko samego TS lub brak zastosowania dawnego art. 35 TUE i postanowienia przejściowe TL²⁶.

2.3. Zakres podmiotowy

Zakres podmiotowy niniejszych rozważań obejmuje krajowe organy sądowe uprawnione lub zobowiązane do skierowania wniosku z art. 267 TFUE²⁷. Treść tego opracowania dotyczy skuteczności wyroków wstępnych zarówno w postępowaniu przed sądem krajowym, który skierował wniosek do TS, jak i przede wszystkim w postępowaniach przed wszystkimi „innymi” sądami polskimi, których skutki orzeczenia wstępnego mogą dotyczyć (a więc poza postępowaniem *in casu*). **O ile bowiem moc wiążąca i obowiązek wykonania wyroku wstępnego przez sąd kierujący pytanie do TS nie budzą obecnie większych wątpliwości, o tyle potencjalny precedensowy charakter i moc wyroków wstępnych *erga omnes* nadal budzą kontrowersje wśród praktyków i doktryny.**

3. Skutki prawne orzeczenia wstępnego TS dla sądu krajowego, który skierował wniosek i sądów odwoławczych w danym postępowaniu głównym

Określając moc wiążącą orzeczenia prejudycjalnego w sprawie *Wuensche*, TS stwierdził, że wyrok ten: „jest wiążący dla sądu krajowego dla celów podjęcia decyzji, którą ma on wydać w postępowaniu głównym”²⁸. Z kolei w sprawie *Schwarze* TS wyraźnie uznał swoją kompetencję do wykraczania poza ramy skierowanego wniosku²⁹.

A zatem sąd krajowy rozpatrujący sprawę, w której TS rozstrzygnął wiążąco zagadnienie prawne, jest związany mocą wyroku, także w tym zakresie, w jakim TS wypowiedział się poza ramami zadanych pytań (jeśli dane kwestie w ogóle mają zastosowanie w sprawie). Należy dodać, że orzecznictwo TS jednoznacznie wskazuje, iż jeżeli sąd krajowy uzna potrzebę zastosowania prawa unijnego, to obowiązany jest wydać wyrok w pełni zgodnie z otrzymaną od TS odpowiedzią³⁰.

21 Zob. też Deklarację nr 17 odnoszącą się do pierwszeństwa, zamieszczoną przy zmianach TL w Akcie końcowym konferencji przedstawicieli państw członkowskich, Bruksela 3.12.2007 r., dokument CIG 15/07.

22 Zob. szerzej N. Półtorak, *Ratione temporis application of the preliminary ruling procedure*, „Common Market Law Review” 2008/45, s. 1357–1381; S.L. Kaleda, *Przejście prawa wspólnotowego przez nowe państwo członkowskie. Zagadnienia przejściowe oraz międzyczasowe*, Warszawa 2003, a ponadto, M. Szpunar, *Komentarz do Art. 234 TWE Komentarz do Traktatu o Wspólnocie Europejskiej*, A. Wróbel, D. Kornobis-Romanowska, J. Łacny (red.), t. III, Warszawa 2009, s. 422.

23 N. Półtorak, *Ratione temporis...*, s. 1379–1381.

24 Zob. też A. Grzelak, *Postanowienia przejściowe...*

25 Wyrok TS w sprawie C-105/03, *Postępowanie karne v. Maria Pupino*.

26 Zob. N. Półtorak, *Ratione temporis application...*, w kwestii możliwych problemów, jeżeli TS uzna brak swojej kompetencji w sprawie, oraz M. Bobek, *Learning to talk: preliminary rulings, the courts of the New Member States and the Court of Justice*, „Common Market Law Review” 2008/45, s. 1611–1643, o częściowo trudnych początkach współpracy sądów, z nowych państw członkowskich, z TS.

27 Zob. M. Szpunar, *Komentarz do art. 234 TWE...*, s. 408–414, a także A. Wasilewski, *Pojęcie „sądu” w prawie polskim i w świetle standardów europejskich*, „Przegląd Sądowy” 2002/11–12, s. 3–35, oraz G. Anagnostaras, *Preliminary problems and jurisdiction uncertainties: the admissibility of questions from bodies performing quasi-judicial functions*, „European Law Review” 2005/30, s. 878.

28 Wyrok TS z 5.03.1986 r. w sprawie 69/85, *Wuensche Handelsgesellschaft GmbH & Co. v. Germany*, ECR 1986, s. 947, par. 12–13.

29 Wyrok TS z 1.12.1965 r. w sprawie 16/65, *Firma C. Schwarze v. Einfuhr- und Vorratsstelle für Getreide und Futtermittel*, ECR 1965, s. 877.

30 Wyrok TS z 24.06.1969 r. w sprawie 29/68, *Milch-, Fett-, und Eierkontor v. Hauptzollamt Saarbrücken*, ECR 1969, s. 180, par. 2, oraz wyrok TS z 3.02.1977 r. w sprawie 52/76, *Benedetti, Luigi Benedetti v. Munari Filli s.a.s.*, ECR 1977, s. 163, par. 24. Zob. też P. Dąbrowska, *Skutki orzeczenia wstępnego...*, s. 60; D. Anderson, M. Demetriou, *References to the European Court*, Londyn 2002, s. 326, oraz K. Lenaerts, D. Arts, *Procedural Law of the EU*, Londyn 1999, s. 238.

Wyrok ten wiąże w całym postępowaniu głównym, jeśli dany sąd nie zada nowego pytania. Aktualność wyroków *Benedetti* i *Wuensche* TS potwierdził w stosunkowo niedawnej sprawie *Fazenda Pública v. Câmara Municipal do Porto*³¹.

Warto podkreślić, że obowiązek zastosowania się do orzeczenia istnieje dla sądu krajowego, gdy faktycznie podejmuje decyzję w zakresie, który obejmuje przedmiot wyroku wstępnego. Wyrok TS jest rozstrzygający oraz formalnie i materialnie wiążący w danej kwestii. Jeżeli jednak w toku postępowania sąd krajowy zorientuje się, że odpowiedź TS nie jest mu konieczna, to „do celów podjęcia decyzji” (bo może orzec na innej podstawie prawnej, np. stosując wyłącznie prawo wewnętrzne) nie musi jej wykorzystywać we własnym rozstrzygnięciu. Tego wymaga zapewnienie autonomii proceduralnej sądów krajowych³².

Oczywiście nie może się to odbywać w celu obejścia zastosowania orzeczenia TS. Często, w efekcie, treść wyroku sądu krajowego jest dalece zbliżona i wyznaczana przez orzeczenie TS. Zresztą sam TS chcąc poznać praktykę sądową w państwach członkowskich, zaleca przysyłanie informacji o zastosowaniu swojego orzeczenia w postępowaniu przed sądem krajowym oraz kopii orzeczeń wydanych na podstawie otrzymanego wyroku wstępnego³³.

4. Problematyka charakteru precedensowego orzeczenia wstępnego i skutku wyroków *erga omnes*

Poglądy doktryny i praktyków odnoszące się do autorytetu orzeczenia wstępnego, wydanego przez TS na podstawie art. 267 TFUE, dla sądów krajowych rozpatrujących późniejsze sprawy – gdzie pojawia się podobne zagadnienie prawa unijnego – od początku istnienia Wspólnoty Europejskiej, a następnie Unii Europejskiej, pozostają niejednolite. Nie istnieje więc zgodność opinii w odniesieniu do zakresu, natury prawnej i definicji skutków wyroków wstępnych TS, choć w zasadzie wszyscy autorzy przyznają – wprost lub pośrednio, że skutki orzeczenia wykraczają poza ramy postępowania w sprawie, w której został wydany taki wyrok.

Sam TS nie zawsze wypowiada się na ten temat *expressis verbis*, ale analiza całościowa orzecznictwa TS, uwzględnienie treści art. 104 Regulaminu TS oraz przynajmniej częściowo praktyki postępowania sądów krajowych skłania do podobnych wniosków³⁴.

Jednak pojawiające się wątpliwości stwarzają potrzebę szczegółowego rozważenia tych kwestii, szczególnie odnośnie do ogólnej mocy wiążącej wykładni TS. Poniżej przeanalizowano powagę wyroku stwierdzającego nieważność i powagę orzeczenia wstępnego interpretującego prawo unijne.

4.1. Powaga orzeczenia wstępnego stwierdzającego nieważność aktu unijnego

Należy podtrzymać pogląd, że orzeczenie prejudycjalne stwierdzające nieważność postanowienia lub aktu prawa UE ma moc wiążącą *erga omnes*. Oznacza to, w rezultacie, porównywalność skutków prawnych takiego wyroku ze skutkami wyroku TS, wydanego na mocy obecnego art. 263 TFUE, oraz możliwość stosowania obecnego art. 264 TFUE *per analogiam*³⁵.

W konsekwencji, jeżeli TS w swoim wyroku wstępnym stwierdzi nieważność przepisu/przepisów lub aktu prawa UE,

to sąd krajowy nie może następnie, uznać go za ważny i stosować, ponieważ podważyłby tym samym wyłączną kompetencję TS do orzekania nieważności oraz naczelną zasadę pewności prawa i jednolitości stosowania prawa unijnego. Należy podkreślić, że krajowy organ sądowy nie może podważać orzeczenia TS jako takiego oraz nie ma kompetencji do samodzielnego stwierdzenia nieważności prawa unijnego³⁶. Trudno więc zaprzeczyć ogólnej mocy wiążącej wcześniejszego wyroku TS dla wszystkich innych sądów państw członkowskich (gdy kwestia prawa unijnego w sprawie przez nie rozstrzyganej dotyczy ważności aktu unijnego, który został już przez TS uznany za nieważny).

Takie stanowisko potwierdza wyrok TS w sprawie *International Chemical Corporation*, wydany pod rządami dawnego prawa wspólnotowego, który jest nadal aktualny:

„(...) W sytuacji stwierdzenia nieważności aktu instytucji (unijnej) na mocy art. 177 (obecnie art. 267 TFUE) istnieją szczególnie bezwzględne wymagania pewności prawa obok tych dotyczących jednolitego stosowania prawa wspólnotowego. Zatem, z natury takiego stwierdzenia wynika, że sąd krajowy nie może stosować aktu, który został uznany za nieważny bez stworzenia jeszcze raz poważnej niepewności odnośnie do prawa wspólnotowego mającego zastosowanie. Aczkolwiek orzeczenie ETS wydane na mocy art. 177 (obecnie art. 267 TFUE) stwierdzające nieważność aktu instytucji, w szczególności rozporządzenia Rady lub Komisji, jest skierowane bezpośrednio do sądu, który przedstawił sprawę Trybunałowi, jest to wystarczający powód dla każdego innego sądu krajowego do uznania tego aktu za nieważny dla potrzeb wyroku, który ma wydać – tłum. P. D.-K.”³⁷

W efekcie, raz stwierdzona nieważność, w odniesieniu do podstaw w niej wskazanych, jest ostateczna i generalnie wiążąca. Musi jednak wystąpić **jednakowość kwestionowanych postanowień** (nieważność tych samych postanowień). TS zdecydował bowiem, że:

„Artykuł 234 ak. 3 TWE (obecnie art. 267 ak. 3 TFUE) zobowiązuje sąd krajowy, którego orzeczenia nie podlegają zaskarżeniu według prawa wewnętrznego, do wniesienia do Trybunału Sprawiedliwości sprawy mającej za przedmiot ważność przepisów rozporządzenia nawet wtedy, gdy Trybunał stwierdził już nieważność analogicznych przepisów innego porównywalnego rozporządzenia”³⁸.

31 Wyrok TS z 14.12.2000 r. w sprawie C-446/98, *Fazenda Pública v. Câmara Municipal do Porto*, ECR 2000, s. I-11435, par. 27.

32 C.N. Kakouris, *Do the Member States Possess Judicial Procedural „Autonomy”?*, „Common Market Law Review” 1997/34, s. 1389.

33 *Nota informacyjna...*, pkt 31.

34 Zob. np. S. Biernat, M. Piłaszewicz-Kulikowska, A. Wilk, P. Florjanowicz-Błachut, P. Wróbel, *Konsekwencje niezgodności z prawem wspólnotowym ostatecznych decyzji administracyjnych i prawomocnych orzeczeń sądów administracyjnych państw członkowskich*, 21 *Kolokwium Stowarzyszenia Rad Stanu i Naczelnych Sądów Administracyjnych Unii Europejskiej, Raport Generalny i Sprawozdanie z Dyskusji*, Warszawa, 16.06.2008 r., por. www.nsa.gov.pl/index.php/pol/.../Konsekwencje%20niezgodnosci.pdf.

35 P. Dąbrowska, *Skutki orzeczenia wstępnego...*, s. 75–90.

36 Zob. wyrok TS z 22.10.1987 r. w sprawie 314/85, *Firma Foto-Frost v. Hauptzollamt Lübeck-Ost*, ECR 1987, s. 4199, par. 20; wyrok TS z 10.01.2006 r. w sprawie C-344/04, *International Air Transport Association*, Zb. Orz. 2006, s. I-403, par. 27.

37 Wyrok TS z 13.05.1981 r. w sprawie 66/80, *Spa International Chemical Corporation v. Administration delle finanze dello Stato*, ECR 1981, s. 1191, par. 12–13.

38 Wyrok TS z 6.12.2005 r. w sprawie C-461/03, *Gaston Schul*, Zb. Orz. 2005, s. I-10513, par. 25.

Warto dodać, że ostatecznie sąd krajowy może albo wyrok stwierdzający nieważność zaakceptować, albo, jeżeli uznałby taką potrzebę, skierować ponowny wniosek wstępny, dotyczący podstaw, zakresu lub innych konsekwencji nieważności³⁹ (oczywiście musi też zadać pytanie, jeżeli ma wątpliwość dotyczącą innych regulacji unijnego prawa).

4.2. Powaga orzeczenia wstępnego zawierającego interpretację prawa unijnego

Kwestia wpływu i mocy wiążącej poprzedniego wyroku prejudycjalnego TS, ustalającego wykładnię prawa UE, na rozstrzygnięcie przez sąd krajowy nowej podobnej sprawy, pomiędzy innymi stronami, gdzie kwestia prawa unijnego pozostaje „materialnie identyczna”, pojawiła się wyraźnie po raz pierwszy w sprawie *Da Costa*⁴⁰. Stanowisko TS w tej sprawie zainicjowało w prawie unijnym system podobny do systemu precedensu znanego w tradycji krajów anglosaskich⁴¹.

Niemniej jednak, nieograniczona moc wiążąca *erga omnes* wyroków TS, zawierających interpretację prawa UE, pozostaje niejako problematyczna⁴². Jednocześnie ciężko jest też powołać jednoznaczne i definitywne argumenty za stanowiskiem przeciwnym. Z jednej strony, sądy krajowe są zobowiązane do stosowania prawa UE w znaczeniu ustalonym przez TS, a sądy, które byłyby zobowiązane do skierowania pytania na mocy art. 267 ak. 3 TFUE, są uprawnione do oparcia się na wcześniejszej interpretacji TS, z drugiej strony wszystkie sądy są każdorazowo upoważnione do ponownego zadania pytania.

Należy dodać, że formalnie sąd krajowy nigdy nie jest pozbawiony możliwości skierowania do TS „własnego” pytania prejudycjalnego⁴³. Jednak sąd kierując pytanie prejudycjalne, powinien przytoczyć nowy argument lub wskazać nowe okoliczności, w przeciwnym razie TS może po prostu powtórzyć poprzedni wyrok, na co wprost zezwala art. 104 par. 3 Regulaminu Proceduralnego⁴⁴. Trzeba podkreślić, że takie odesłanie zastępuje formalną procedurę. Wreszcie TS może polecić Kierownikowi Kancelarii TS, aby napisał do sądu wnioskującego, przypominając o poprzedniej sprawie, z zapytaniem, czy orzeczenie wstępne jest nadal konieczne. Może się zdarzyć, że sąd krajowy w wyniku takiego pisma wycofa swój wniosek⁴⁵.

Innymi słowy, raz dokonana interpretacja pozwala sądom na odwołanie się do poprzedniego wyroku TS. W szczególności dotyczy to sądów obowiązanych do skierowania wniosku na podstawie art. 267 ak. 3 TFUE (od których wyroków nie przewidziano odwołania w prawie wewnętrznym). Ponadto, do wcześniejszej interpretacji TS powinny się też odwołać niższe sądy krajowe, które w ogóle nie mają obowiązku zwracania się do TS⁴⁶. W tym sensie funkcjonowanie systemu swoistych precedensów TS wiąże się bezpośrednio ze stosowaniem przez sądy tzw. doktryny CILFIT (przede wszystkim dotyczy to sądów obowiązanych, na mocy art. 267 ak. 3 TFUE, do wystąpienia z wnioskiem).

4.2.1. Doktryna CILFIT, czyli aktów jasnych (*acte clair*) i aktów wyjaśnionych (*acte éclairé*)

Podstawowe przesłanki, zwalniające sąd ostatniej instancji z obowiązku wystąpienia z pytaniem wstępnym z art. 267 ak. 3 TFUE, TS sformułował w sprawie CILFIT⁴⁷, w której rozwijając wcześniejszą regułę *Da Costa*, stworzył tzw. doktrynę

CILFIT (aktów jasnych i wyjaśnionych). Teoria ta wyznacza okoliczności, w jakich sąd krajowy, od którego orzeczenia nie przewidziano środka prawnego w prawie wewnętrznym, jest zwolniony od przedłożenia pytania wstępnego do TS (sądy niższe nie mają takiego obowiązku, a jedynie uprawnienie), a tym samym może traktować poprzedni wyrok TS jak precedens.

Warto przypomnieć treść orzeczenia TS:

„Artykuł 177 ak. 3 traktatu EWG powinien być interpretowany w ten sposób, że sąd, którego orzeczenia nie podlegają zaskarżeniu według prawa wewnętrznego, jest zobowiązany – w przypadku gdy powstaje przed nim pytanie dotyczące prawa wspólnotowego – do spełnienia swojego obowiązku przedłożenia pytania, chyba że stwierdził on, że podniesione pytanie nie jest istotne dla sprawy lub że dany przepis prawa wspólnotowego stanowił już przedmiot wykładni przez Trybunał, lub że prawidłowe stosowanie prawa wspólnotowego jest tak oczywiste, że nie pozostawia ono miejsca na jakiegokolwiek racjonalne wątpliwości (...)”⁴⁸.

Zakres działania doktryny CILFIT oznacza więc, po pierwsze, że wcześniejszy wyrok TS nie musi dotyczyć rzeczywiście identycznego zapytania wstępnego, ale istotna jest jedność/podobieństwo przedmiotowe (jednakowość przepisu będącego przedmiotem pytania lub jednakowość zagadnień prawnych), po drugie, iż moc interpretacji może wynikać z każdego wcześniejszego orzeczenia TS, niezależnie od kontekstu proceduralnego, w jakim zostało wydane, i wreszcie, że moc wiążąca dotyczy w tym przypadku zarówno sądów niższych, jak i sądów ostatniej instancji⁴⁹.

39 Wyrok TS w sprawie 66/80, par. 14–15; J. Usher, *Declarations of Invalidity under Article 177: of General Effect*, „European Law Review” 1981/8, s. 284.

40 Wyrok TS z 27.03.1963 r. w połączonych sprawach: 28-30/62, *Da Costa en Schaake NV, Jacob Meijer NV, Hoechst-Holland NV v. Netherlands Inland Revenue Administration*, ECR 1963, s. 61, par. 5–7.

41 Zob. szerzej argumenty powołane w: P. Dąbrowska, *Skutki orzeczenia wstępnego...*, które nie tracą na aktualności.

42 A. Wróbel, *Pytania prawne...*, s. 811.

43 Należy ponadto pamiętać o możliwym tu rozróżnieniu: powtórny wniosek skierowany w tej samej sprawie, co w praktyce występuje rzadko, oraz wniosek „powtórny” w sensie odwołania się do poprzedniego rozstrzygnięcia TS przez inny sąd rozpatrujący podobną kwestię.

44 Zob. art. 104 par. 3 Regulaminu, który brzmi: „W przypadku gdy pytanie zadane Trybunałowi w trybie prejudycjalnym jest identyczne z pytaniem, w przedmiocie którego Trybunał już orzekał, jeżeli odpowiedź na to pytanie może zostać w sposób jednoznaczny wyprowadzona z istniejącego orzecznictwa, Trybunał może, po wysłuchaniu rzecznika generalnego, w każdym czasie orzec postanowieniem z uzasadnieniem, zawierającym odesłanie do wcześniej wydanego wyroku lub do odpowiedniego orzecznictwa. Trybunał może również orzec postanowieniem z uzasadnieniem po powiadomieniu sądu krajowego, po wysłuchaniu ewentualnych uwag przedstawionych przez podmioty wymienione w art. 23 statutu i po wysłuchaniu rzecznika generalnego, w przypadku gdy odpowiedź na zadane pytanie nie pozostawia żadnych uzasadnionych wątpliwości”. Zob. też wyroki TS z 18.11.2007 r. w sprawie C-421/06, *Fratelli Martini i Cargill*, Zb. Orz. 2007, s. I-152; z 9.01.2007 r. w sprawie C-40/06, *Juers Pharma Import-Export GmbH*, Zb. Orz. 2007, s. I-55.

45 Por. stan faktyczny wyroku TS z 30.09.2003 r. w sprawie C-224/01, *Köbler v. Republic of Austria*, ECR 2003, s. I-10239.

46 Tak samo G. Bebr, *Preliminary rulings of the Court of Justice: their Authority and Temporal Effect*, „Yearbook of European Law” 1981/3, s. 483–484, odmiennie A.G. Toth, *The Authority of Judgements of the European Court of Justice: Binding Force and Legal Effects*, „Yearbook of European Law” 1984/4, s. 60.

47 Wyrok TS z 6.10.1982 r. w sprawie 283/81, *Srl CILFIT and Lanificio di Gavardo SpA v. Ministero della Sanità*, ECR 1982, s. 3415.

48 Orzeczenie TS w sprawie 283/81, CILFIT, par. 13–14.

49 P. Dąbrowska, *Skutki orzeczenia wstępnego...*, s. 81–83.

Kontrowersje wokół znaczenia tej doktryny, a także fakt, że została sformułowana w latach 80. XX w., spowodowały wątpliwości, czy jest ona nadal aktualna. Trybunał Sprawiedliwości rozwijał ją w kolejnych wyrokach.

4.2.2. Aktualność doktryny *CILFIT*

Pierwszym, nowszym orzeczeniem, w którym TS powołał orzeczenia *CILFIT* i *Da Costa*, była sprawa *Dior*, w której TS stwierdził:

„(...) moc wiążąca wykładni dokonanej przez Trybunał na mocy art. 177 Traktatu (obecnie art. 267 TFUE) może pozbawić ten obowiązek (z ak. 3) merytorycznego uzasadnienia a w rezultacie jego treści. Taki przypadek zachodzi w szczególności gdy zadane pytanie jest w istocie identyczne z pytaniem, które było już przedmiotem orzeczenia prejudycjalnego w podobnej sprawie”⁵⁰.

Oznaczało to zarówno zaznaczenie aktualności reguły, jak i podkreślenie, że pytanie sądu krajowego ma być jednak możliwie przedmiotowo jednakowe z wątpliwością już przez TS rozstrzygniętą. Warto podkreślić, że TS zmierzał najpewniej do uniknięcia niebezpieczeństwa w postaci zbyt pochopnego uznawania przez sądy krajowe wcześniejszej odpowiedzi TS za wiążącą i odpowiednią dla orzeczenia w rozpatrywanej przez siebie sprawie, która była przedmiotowo odmienna.

Do doktryny *CILFIT* odniósł się też TS w sprawach *Lyckeskog i Traco*⁵¹, które ponownie potwierdziły aktualność omawianej doktryny (TS powołuje tam wszystkie trzy sprawy: *Da Costa*, *CILFIT* i *Dior*).

Wreszcie w dwóch wyrokach z 2005 r. TS jednoznacznie uznał doktrynę *CILFIT* i jej działanie w odniesieniu do obowiązków sądów krajowych za aktualne⁵². Ponadto, TS powtórzył treść orzeczenia *CILFIT*, jednocześnie podkreślając konieczność bardzo ścisłego stosowania jej przesłank:

„(...) Co się tyczy, po drugie, sądów krajowych, których orzeczenia nie podlegają zaskarżeniu według prawa wewnętrznego, to zgodnie z utrwalonym orzecznictwem art. 234 ak. 3 TWE (obecnie art. 267 TFUE) należy interpretować w ten sposób, że w przypadku zaistnienia przed takim sądem pytania dotyczącego prawa wspólnotowego, ma on obowiązek zwrócić się do Trybunału z pytaniem prejudycjalnym, chyba iż stwierdzi, że podniesione pytanie nie jest istotne dla sprawy lub że dany przepis prawa wspólnotowego stanowił już przedmiot wykładni przez Trybunał, lub że prawidłowe stosowanie prawa wspólnotowego jest tak oczywiste, że nie pozostawia ono miejsca na jakiegokolwiek racjonalne wątpliwości; istnienie takiej ewentualności należy oceniać z uwzględnieniem cech charakterystycznych prawa wspólnotowego i szczególnych trudności, jakie sprawia jego wykładnia, oraz niebezpieczeństwa rozbieżności w orzecznictwie wewnątrz Wspólnoty. (...)

Mając powyższe na uwadze, Trybunał orzekł, że zanim sąd krajowy stwierdzi, że prawidłowe stosowanie prawa wspólnotowego jest na tyle oczywiste, że nie występują jakiegokolwiek racjonalne wątpliwości co do rozwiązania powstałego pytania, i zanim sąd ten powstrzyma się w konsekwencji ze skierowaniem do Trybunału pytania w trybie prejudycjalnym, powinien on być w szczególności przekonany o tym, że kwestia ta jest tak samo oczywista dla sądów innych państw członkowskich i dla Trybunału (wyżej wymieniony wyrok w sprawie *CILFIT*, pkt 16). Nie można jednakże od tego sądu wymagać, aby upewnił się, czy równie oczywiste jest to

również dla organów o charakterze niesądowniczym, takich jak organy administracji”⁵³.

4.2.3. Doktryna *CILFIT* a doktryna

Koebler i Kuehne & Heitz

– osłabienie czy wzmocnienie charakteru precedensowego wyroków prejudycjalnych

Definitywne przesądzenie mocy wiążącej *erga omnes* wyroków prejudycjalnych zawierających interpretacje nie jest możliwe. Jednak w świetle nowych linii orzeczniczych TS (do 2010 r.) można wskazać dodatkowe argumenty przemawiające za takim stanowiskiem. W szczególności orzecznictwo TS w zakresie wzruszalności ostatecznych decyzji administracyjnych oraz odpowiedzialności odszkodowawczej organów sądowych dostarcza ciekawego kontekstu dla omawianych zagadnień.

Po pierwsze, orzecznictwo TS z tzw. linii *Kuehne & Heitz*⁵⁴ wskazuje, że krajowe organy sądowe powinny dążyć do wykorzystania możliwości proceduralnych istniejących w prawie krajowym, aby dokonać korekty decyzji/orzeczeń, które w świetle późniejszej wykładni TS okazały się błędne i wydane z naruszeniem prawa UE. Należy dodać, że błędna wykładnia prawa UE, będąca podstawą rozstrzygnięcia dokonanego przez sąd krajowy przy jednoczesnym braku spełnienia obowiązku wynikającego z art. 267 ak. 3 TFUE, stanowi, zdaniem TS, przesłankę wzruszalności ostatecznych decyzji administracyjnych⁵⁵. Tym samym prawidłowa wykładnia dokonana przez TS w innym, późniejszym postępowaniu jest wiążąca w kolejnym postępowaniu przed sądem krajowym, które ma na celu wzruszenie decyzji i sanowanie nieprawidłowej interpretacji. Nadanie takiego znaczenia interpretacji TS jest argumentem potwierdzającym charakter precedensowy orzeczeń.

Po drugie, doktryna *CILFIT* jest niewątpliwie nadal aktualna i obecna w orzecznictwie TS. Takie ujęcie jasno wskazuje na zachęcanie sądów krajowych przez TS do opierania się na wcześniejszych orzeczeniach, jeżeli dane wątpliwości prawne, w ramach określonego zagadnienia prawa unijnego, zostały

50 Wyrok TS z 4.11.1997 r. w sprawie C-337/95, *Christian Dior*, ECR 1997, s. I-6013, par. 31. Zob. też H. van Harten, *The Application of Community Precedent and Acte Clair by the Hoge Raad; A Case Study in the Field of Establishment and Services*, w: *Interface between EU Law and National Law*, D. Obradovic, Dr. N. Lavranos (red.), Groningen 2007, s. 238–239, oraz J. van de Gronden, *National Case Law in the Field of Free Movement of Services and the Freedom of Establishment: Is the Time Ripe for a Change in the CILFIT Doctrine? A Comment on the Herman van Harten Contribution*, w: *Interface between EU...*, s. 265.

51 Por. wyrok TS z 22.02.2001 r. w sprawie C-99/00, *Lyckeskog*, ECR 2002, s. I-4839, par. 14–15, a także wyrok TS 17.05.2001 r. w sprawie C-340/99, *TNT Traco*, ECR 2001, s. I-4109, par. 26 i 35. Zob. też M. Taborowski, *Polskie sądy zobowiązane do zwrócenia się z pytaniem prejudycjalnym do ETS w świetle wyroku Lyckeskog*, „Europejski Przegląd Sądowy” 2008/8, s. 14–29.

52 Wyrok TS z 15.09.2005 r. w sprawie C-495/03, *Intermodal Transport*, Zb. Orz. 2005, s. I-8151; wyrok TS w sprawie C-461/05, *Gaston Schul*.

53 Wyrok TS w sprawie C-495/03, *Intermodal Transport*, par. 33 i 39. Zob. też M. Szpunar, *Komentarz do art. 234 TWE...*, s. 426.

54 Wyrok TS z 13.01.2004 r. w sprawie C-453/00, *Kuehne & Heitz N.V. v. Productschap voor Pluimvee en Eieren*, ECR 2004, s. I-837. Zob. ponadto, wyrok TS z 29.04.1999 r. w sprawie C-224/97, *Erich Ciola*, ECR 1999, s. I-2517; wyrok TS z 16.03.2006 r. w sprawie C-234/04, *Kapferer*, Zb. Orz. 2006, s. I-2585, oraz wyrok z 19.06.2006 r. w połączonych sprawach: C-392/04 i C-422/04, *i-21 Germany GmbH i Arcor AG & Co. KG v. Niemcy*, Zb. Orz. 2006, s. I-8559.

55 Por. wyrok TS z 13.01.2004 r. w sprawie C-453/00, *Kuehne & Heitz...*

już wyjaśnione, co potwierdza charakter *de facto* precedensowy wyroków prejudycjalnych⁵⁶.

Warto podkreślić, że te dwie linie orzecznicze TS mogą świadczyć o wzmocnieniu precedensowego charakteru wyroków prejudycjalnych TS.

Jednocześnie dokonanie niewłaściwej oceny przez sąd krajowy w świetle doktryny CILFIT, a więc jej zbyt pochopne zastosowanie, może prowadzić do poważnych konsekwencji w postaci powstania odpowiedzialności odszkodowawczej państwa członkowskiego za działanie organów sądowych, przede wszystkim tych zobowiązanych do skierowania pytania na mocy art. 267 TFUE. Takie wnioski płyną jednoznacznie z wyroków TS z tzw. linii *Koebler*⁵⁷.

W efekcie, może to prowadzić do powstania pewnej schizofrenii po stronie sądów krajowych, które z jednej strony powinny się opierać na precedensowym charakterze wyroków wstępnych, gdy jest to uzasadnione w świetle doktryny CILFIT, z drugiej zaś – muszą być bardzo ostrożne w stosowaniu przesłanek z CILFIT, bo niewłaściwie podjęta w tym kontekście decyzja może prowadzić do zastosowania orzecznictwa z linii *Koebler*. Należy też pamiętać, że doktryna CILFIT w żadnym przypadku nie ma zastosowania do orzeczenia TS stwierdzającego nieważność przepisu prawa UE. TS wskazuje:

„(...) Nie można natomiast rozszerzać interpretacji dokonanej w wyżej wymienionym wyroku w sprawie *CILFIT*, dotyczącej kwestii wykładni, na kwestie związane z ważnością aktów wspólnotowych. Tytułem wstępnym należy stwierdzić, że nawet w przypadkach, które z pozoru wydają się podobne, nie można wykluczyć, iż po dokonaniu szczegółowej analizy okaże się, że przepis, którego ważność jest kwestionowana, nie jest porównywalny z przepisem już uznanym za nieważny, w szczególności ze względu na ich odmienny kontekst prawny lub faktyczny. Celem uprawnień przyznanych Trybunałowi w art. 234 (obecnie art. 267 TFUE) jest, co do zasady, zapewnienie jednolitego stosowania prawa wspólnotowego przez sądy krajowe. Nadrzędność wymogu jednolitości jest szczególnie istotna w przypadku sporu o ważność aktu wspólnotowego. Rozbieżności w orzecznictwie sądów państw członkowskich, dotyczące ważności aktów wspólnotowych, mogłyby zagrozić nawet spójności wspólnotowego porządku prawnego i naruszyć podstawowy wymóg pewności prawa⁵⁸.

W tym sensie funkcjonowanie wyroków TS jako precedensów można uznać za osłabione, choć TS może po prostu zależeć na tym, aby sądy krajowe kierowały przemyślane wnioski i nie zaniechiwały ich kierowania zbyt pochopnie.

4.3. Skutki prawne orzeczenia wstępnego TS dla sądów krajowych poza postępowaniem głównym – precedens *sui generis* a efektywna współpraca sądów unijnych

Podsumowując treść orzecznictwa TS dotyczącego powagi orzeczeń prejudycjalnych, należy zauważyć, że wyrokiem wstępnym z art. 267 TWE – zarówno unieważniającym akt unijny, jak i zawierającym interpretację – można jednak przyznać ogólną moc wiążącą także wobec innych sądów. Pomimo różnych uzasadnień wielu autorów uznaje twierdzenie, że orzeczenia prejudycjalne wywołują skutek *erga omnes* i mają *de facto* charakter precedensowy⁵⁹.

Zdecydowanie jednak precedens wynikający z orzeczeń prejudycjalnych jest konstrukcją prawną *sui generis* – niekiedy

bowiem wyroki zyskują ograniczony skutek *erga omnes*. Warto dodać, że jest tak, ponieważ wyrok wstępny jest wiążący dla każdego sądu krajowego, pod warunkiem iż nie zwróci się on do TS z własnymi pytaniami. Sąd krajowy nie może natomiast przyjąć interpretacji odmiennej niż dokonana wcześniej przez TS, bo wtedy przywłaszczyłby sobie wyłączną kompetencję TS do stwierdzenia nieważności lub wykładni prawa unijnego. Co więcej, niezastosowanie się do wykładni dokonanej przez TS może skutkować odpowiedzialnością odszkodowawczą (połączenie doktryny *CILFIT* i *Koebler*).

Analiza dotychczasowego orzecznictwa TS wskazuje też, że opiera on swoją efektywną współpracę z sądami krajowymi, działającymi jako sądy unijne, na dwóch założeniach.

1) Po pierwsze, TS próbuje chyba znaleźć wyważony „złoty środek” pomiędzy poszczególnymi sformułowanymi liniami orzecznictwa. Innymi słowy, można przypuścić, że TS stara się odnaleźć równowagę pomiędzy przyznaniem sądom krajowym możliwości uznania mocy wiążącej *erga omnes* orzeczeń prejudycjalnych (doktryny *CILFIT* i *Kuehne & Heitz*) a chęcią wykluczenia i sankcjonowania niewłaściwych interpretacji prawa UE i orzecznictwa TS przez sądy krajowe (doktryna *Koebler*). Przy tym, niewątpliwie, główna odpowiedzialność i obowiązek zapewnienia skuteczności prawa UE spoczywają w tym względzie na sądzie krajowym, który musi kierować przemyślane wnioski wstępne albo uznawać moc wiążącą wyroku TS. Warto dodać, że TS zauważa, iż:

„(...) bez uszczerbku dla wskazań wynikających z wyroku z 30 września 2003 r. w sprawie C-224/01 *Koebler*, Rec. s. I-10239, orzecznictwo rozwinięte w wyżej wymienionym wyroku w sprawie *CILFIT* pozostawia wyłącznie sądowi krajowemu ocenę, czy prawidłowe stosowanie prawa wspólnotowego jest na tyle oczywiste, że nie występują jakiegokolwiek racjonalne wątpliwości i pozostawia mu w związku z tym również decyzję o powstrzymaniu się od kierowania do Trybunału pytania o interpretację prawa wspólnotowego, które powstało w postępowaniu przed tym sądem. (...)”⁶⁰.

2) Po drugie, i w konsekwencji pierwszego, TS zmierza być może do stopniowego zwiększania wymagań wobec sądów krajowych poprzez oczekiwanie ścisłego dostosowywania się do jego orzeczeń prejudycjalnych – a tym samym uznania ich precedensowego charakteru, i jednocześnie, poprzez zachęcanie do kierowania pytań, jeżeli dotyczą dotychczas niewyjaśnionych kwestii wykładni lub też ważności postanowień niebędących wcześniej przedmiotem zaskarżenia. To ostatnie założenie można też tłumaczyć jako większe wymagania wobec sądów krajowych przy jednoczesnym zwiększaniu się

56 Por. H. van Harten, *The Application of Community...*, s. 238–239.

57 Wyrok TS w sprawie C-224/01, *Köbler v. Republic of Austria*, oraz wyrok TS z 13.06.2003 r. w sprawie 173/03, *Traghetti di Mediterraneo*, Zb. Orz. 2006, s. I-5177, zob. też W. Sanetra, *Za jakie naruszenia prawa wspólnotowego przez Sąd najwyższego szczebla należy się odszkodowanie. Uwagi na marginesie wyroku ETS w sprawie Traghetti*, „Europejski Przegląd Sądowy” 2006/9, s. 5.

58 Wyrok TS w sprawie C-461/03, *Gaston Schul*, par. 19–21.

59 Zob. np. P. Craig, G. de Burca, *EU Law: Text Cases and Materials*, Oxford 2008, s. 466–479; D. Anderson, M. Demetriou, *References to the European Court*, Londyn 2002, s. 333; G. Bebr, *Preliminary rulings...*, s. 476; H. van Harten, *The Application of Community...*, s. 238–239; P. Dąbrowska, *Skutki orzeczenia...*, s. 165–167. Por. też nieco odmiennie A. Wróbel, *Pytania prawne...*, s. 810–812, oraz odmiennie M. Szpunar, który przyznaje skutek *erga omnes* wyrokiem stwierdzającym nieważność, ale odmawia skutku *erga omnes* wyrokiem zawierającym wykładnię, w: *Komentarz do art. 234 TWE...*, s. 423–424.

60 Wyrok TS w sprawie C-495/03, *Intermodal Transport*, par. 37.

liczby państw członkowskich i obciążenia TS, ale też większe dyskrecjonalne uprawnienia tych sądów w stosowaniu prawa UE, autonomicznym podejmowaniu decyzji i efektywnej współpracy z TS.

W niewiążącej, ale w praktyce stosowanej nocie informacyjnej TS wskazuje:

„(...) odesłanie prejudycjalne (powtórne – przyp. P. D.-K.) może okazać się szczególnie wskazane, na odpowiednim etapie postępowania, w przypadku wystąpienia nowego zagadnienia interpretacyjnego o znaczeniu ogólnym dla jednolitego stosowania prawa Unii we wszystkich państwach członkowskich lub w przypadku, gdy istniejące orzecznictwo wydaje się nie mieć zastosowania do nowych okoliczności faktycznych”⁶¹.

Zresztą w takie jak powyżej opisane interpretowanie intencji TS wpisuje się także ostatnie orzeczenie w sprawie *Seda Küçükdeveci*⁶², w którym TS wypowiedział się obszernie na temat zarówno obowiązków, jak i uprawnień sądów krajowych⁶³. W szczególności TS orzekł, że:

„(...) sąd krajowy, rozpoznając spór między jednostkami, nie jest zobowiązany do wystąpienia do Trybunału w trybie prejudycjalnym o wykładnię zasady niedyskryminacji ze względu na wiek skonkretyzowanej w dyrektywie 2000/78 przed odstępniem od stosowania przepisu prawa krajowego, który uważa za sprzeczny z tą zasadą, lecz ma takie uprawnienie. Fakultatywność takiego zwrócenia się do Trybunału jest niezależna od szczegółowego trybu, którego sąd krajowy powinien przestrzegać na podstawie prawa krajowego przy odstępowaniu od stosowania przepisu krajowego, który uważa za sprzeczny z Konstytucją.

W świetle powyższych rozważań (...) na sądzie krajowym, przed którym zawisł spór między jednostkami, spoczywa obowiązek zagwarantowania przestrzegania zasady niedyskryminacji ze względu na wiek skonkretyzowanej w dyrektywie 2000/78 poprzez niestosowanie, w razie potrzeby, jakichkolwiek sprzecznych z nią przepisów prawa krajowego, niezależnie od przysługującego mu w wypadkach wskazanych w art. 267 ak. 2 TFUE uprawnienia do zwrócenia się do Trybunału w trybie prejudycjalnym o wykładnię tej zasady”⁶⁴.

Powyższe akapity jednoznacznie wskazują na zakres obowiązku sądu krajowego przy zastosowaniu zasady niedyskryminacji jako ogólnej zasady prawa UE w celu ochrony praw jednostek. Co więcej, uważne czytanie tego wyroku i kolejnych etapów rozumowania TS (par. 44–56) może nawet prowadzić do wniosku, że gdy wchodzi w grę konieczność zagwarantowania zasadzie niedyskryminacji pełnej skuteczności i niestosowanie przepisów krajowych sprzecznych z tą zasadą, sąd krajowy ma obowiązek niestosowania prawa krajowego, co w efekcie prowadzić by mogło do bezpośredniego zastosowania postanowień dyrektywy w relacji pomiędzy jednostkami (co dotychczasowe orzecznictwo TS wykluczało)⁶⁵. Wreszcie, obowiązki sądów krajowych współlistnieją w takim przypadku z uprawnieniami wynikającymi z art. 267 ust. 2 TFUE.

Na koniec warto zacytować uwagi TS na temat podziału kompetencji pomiędzy TS a sądy krajowe, pomimo że wydane w nieco innym kontekście wskazują jednak na to, iż TS uznaje ogólną moc wiążącą swojej wykładni:

„W ramach podziału funkcji sądowniczych pomiędzy sądy krajowe i Trybunał, przewidzianego w art. 234 TWE, w odpowiedzi udzielonej sądowi krajowemu Trybunał nie może uwzględniać ogólnej struktury przepisów prawa krajowego, które odnoszą się do prawa wspólnotowego, jednocześnie

określają zakres tego odniesienia (zob. wyrok z 18.10.1990 r. w połączonych sprawach: C-297/88 i C-197/89, *Dzodzi*, ECR 1990, s. I-3763, pkt 42). Uwzględnienie ograniczeń, jakie ustawodawca krajowy mógł nałożyć na stosowanie prawa wspólnotowego do sytuacji czysto krajowych, należy do prawa wewnętrznego, a zatem do wyłącznej kompetencji danego państwa członkowskiego (wyżej wymieniony wyrok w sprawie *Dzodzi*, pkt 42; wyrok z 12.11.1992 r. w sprawie C-73/89, *Fournier*, ECR 1992, s. I-5621, pkt 23; wyżej wymieniony wyrok w sprawie *Leur-Bloem*, pkt 33). Natomiast w odniesieniu do prawa wspólnotowego, w granicach odesłania prawa krajowego do prawa wspólnotowego, sąd krajowy nie może odbiegać od wykładni Trybunału”⁶⁶.

Podsumowując, wszystko to w zasadzie potwierdza dotychczasowe funkcjonowanie swoistego precedensu unijnego, które pozwala na zapewnienie jednolitości stosowania prawa oraz rozwój całego europejskiego porządku prawnego. Oznacza to też powolną modyfikację całej unijnej struktury sądowej, która staje się pionowa – TS wydaje precedensowe i wiążące *erga omnes* orzeczenia wstępne, które wykonują organy sądowe na poziomie państwowym, oraz wielostronna – bo na treści wyroku wstępnego musi się oprzeć każdy sąd krajowy, który stanie przed problemem przez TS już rozstrzygniętym, chyba że skieruje ponowny wniosek⁶⁷.

5. Skutek czasowy orzeczeń wstępnych TS

5.1. Skutek *ex tunc* wyroków prejudycjalnych jako zasada i skutek *ex nunc* jako wyjątek

Już w słynnej sprawie *Costa v. ENEL* TS stwierdził pośrednio obowiązywanie retroaktywne interpretacji prawa unijnego zawartej w orzeczeniu wstępnym, ponieważ nadał regulacjom europejskim bezpośrednią skuteczność od momentu wejścia w życie TWE⁶⁸. Już wtedy, w istocie, orzeczenie prejudycjalne uregulowało sytuacje prawne mogące powstać w okresie poprzedzającym jego wydanie.

Dopiero jednak w dwóch wyrokach pod koniec lat 70. ub. w. TS *expressis verbis* wyraził zasadę skutku *ex tunc* odnośnie do interpretacyjnych orzeczeń wstępnych⁶⁹. Od tego czasu jest

61 *Nota informacyjna...*, pkt 13.

62 Wyrok TS z 19.01.2010 r. w sprawie C-555/07, *Seda Küçükdeveci v. Swedex*, niepubl. Zob. też A. Wiesbrock, *Case Note – Case C-555/07, Küçükdeveci v. Swedex, Judgment of the Court of 19 January 2010*, „German Law Journal” 2010/5, s. 539, oraz J. Barcz, *Zakaz dyskryminacji ze względu na wiek w prawie UE w świetle wyroku TS z 19.01.2010 r. w sprawie C-555/07 Seda Küçükdeveci*, „Europejski Przegląd Sądowy” 2010/9, s. 11.

63 Wyrok TS w sprawie C-555/07, *Seda Küçükdeveci v. Swedex*, par. 44–56.

64 Wyrok TS w sprawie C-555/07, *Seda Küçükdeveci v. Swedex*, par. 55–56.

65 Por. wyrok TS w sprawie C-555/07, *Seda Küçükdeveci v. Swedex*, par. 45–46 wyroku oraz następnie, par. 47 zaczynający się od słowa „jednak” (*however*) i par. 51 zaczynający się od słów „w tych okolicznościach” (*in those circumstances*).

66 Zob. wyrok TS z 22.12.2008 r. w sprawie C-48/07, *Les Vergers du Vieux Tauves S.A.*, Zb. Orz. 2008, s. I-10627.

67 P. Dąbrowska, *Skutki orzeczenia wstępnego...*, s. 165. Zob. też M. Broberg, N. Fenger, *Preliminary References to the European Court of Justice*, Oksford 2010, s. 445–457.

68 Wyrok TS w sprawie 6/64, *Costa*, par. 24. Zob. też ogólnie W. Alexander, *Temporal Effects of Preliminary Rulings*, „Yearbook of European Law” 1988/8, s. 13; D. Miąsik, *Temporalne skutki wyroków Europejskiego Trybunału Sprawiedliwości*, w: A. Wróbel (red.), *Stosowanie...*, s. 844–861; P. Dąbrowska, *Skutki orzeczenia wstępnego...*, s. 99–124.

69 Wyrok TS z 28.03.1980 r. w sprawie 61/79, *Amministrazione delle Finanze dello Stato v. Denavit italiana Srl.*, ECR 1980, s. 1205; wyrok TS z 27.03.1980 r. w połączonych sprawach: 66/79, 127/79 i 128/79, *Salumi*, ECR 1980, s. 1237. Zob. też wyrok TS z 29.11.2001 r. w sprawie C-366/99, *Joseph Griesmar*, ECR 2001, s. I-9383, par. 73.

jasne, że interpretacja postanowień i zasad prawa unijnego jest w nich zawarta *ab initio*. Innymi słowy, obowiązywanie czasowe interpretacji ustalonej deklaratoryjnym wyrokiem TS jest identyczne z obowiązywaniem w czasie europejskich unormowań prawnych, których wykładnia jest dokonywana (niezależnie od momentu wyartykułowania samej wykładni). Interpretacja ma więc skutek od ich wejścia w życie, czyli *ex tunc*.

Natomiast stosunkowo długo TS nie deklarował wprost i jednoznacznie, jakie jest **obowiązywanie w czasie unieważnienia prawa UE zawartego w orzeczeniu wstępnym**. Ostatecznie potwierdzenie, że wyrok TS w postępowaniu o orzeczenie wstępne, który stwierdza nieważność aktu, ma zasadniczo skutek retroaktywny, tak jak wyrok anulujący akt zapadł w 1993 r.⁷⁰

W tym samym wyroku TS uznał swą kompetencję do ograniczenia skutku czasowego wyroku prejudycjalnego, który deklaruje nieważność aktu unijnego i zastosowanie art. 264 TFUE *per analogiam*. Warto dodać, że tym samym TS przesądził, iż zasadą przy unieważnieniu aktu unijnego w ramach procedury prejudycjalnej jest uznanie takiego aktu za nieważny ze skutkiem *ex tunc*, z wyjątkiem sytuacji, gdy TS ograniczy skutek wyroku w czasie na rzecz skutku *ex nunc* z wyłączeniem podmiotów, które wniosły już odpowiednie skargi dla ochrony swoich praw.

W praktyce nie ma różnicy pomiędzy obu rodzajami wyroków wstępných, jeżeli rozważamy ich skutek w czasie. Zasadą jest ich skutek retroaktywny, a wyjątkiem ograniczenie do skutku *ex nunc*.

Jednocześnie TS uznaje swoją wyłączną kompetencję do ograniczania skutku w czasie orzeczeń wstępných. Takie ograniczenie może występować tylko w tym wyroku, w którym znajduje się pierwsza interpretacja/orzeczenie o nieważności określonych unormowań, i to decyduje o niewielkiej liczbie takich ograniczeń w praktyce.

Dlatego warto podkreślić, że wszelkie działania legislacyjne państw członkowskich – w postaci aktów normatywnych regulujących skutki czasowe orzeczeń TS – są niedopuszczalne i niezgodne z prawem unijnym. Sąd krajowy będzie musiał odmówić zastosowania takiego prawa, a w razie niejasności jest zawsze uprawniony do skierowania odpowiedniego zapytania prawnego do TS (aby określił precyzyjny zakres skutku w czasie swojej interpretacji)⁷¹.

5.2. Ograniczenie zasady retroaktywności

5.2.1. Ograniczenie mogące wynikać z prawa krajowego

Warto podkreślić, że ograniczenie zasady retroaktywności może wynikać przede wszystkim z prawa procesowego danego państwa członkowskiego. TS uwzględnia bowiem prawdopodobieństwo istnienia takich sytuacji prawnych, które nabrały mocy ostatecznej (*res iudicata*, upływ terminu przedawnienia). Dlatego interpretacja ma skutek *ex tunc*, pod warunkiem że pozostałe wymagania zezwalające na wniesienie do właściwego sądu skargi, która ma związek z zastosowaniem tej reguły, są spełnione⁷². A zatem, zasadniczo, do ogólnych warunków formalnych i materialnych wniesienia potencjalnej skargi (odnośnie do okresu sprzed danego wyroku wstępnego) stosuje się prawo krajowe. Przy tym krajowe prawo procesowe musi zapewnić warunki dochodzenia

roszczeń opartych na prawie UE, równoważne do roszczeń wynikających z prawa krajowego⁷³.

Trzeba też wyjaśnić, że zasad tych nie narusza orzecznictwo TS z tzw. linii *Kuehne & Heitz*, ponieważ zobowiązuje ono sąd krajowy do podważenia ostatecznej decyzji administracyjnej, jeśli przewiduje taką możliwość prawo krajowe oraz w terminach określonych tym prawem⁷⁴. Wtedy obowiązek wzruszenia ostatecznej decyzji administracyjnej (po spełnieniu określonych przez TS przesłanek) jest podyktowany koniecznością realizacji zasady *effet utile*⁷⁵.

5.2.2. Ograniczenie mogące wynikać z wyroku TS

Pierwszym znanym przypadkiem ograniczenia skutku wyroku w czasie przez sam TS była słynna sprawa stewardesy Gabrielli Defrenne⁷⁶. W ten sposób TS zapoczątkował serię orzeczeń wstępných zawierających interpretację postanowień prawa unijnego, których skutek w czasie został ograniczony⁷⁷. W przypadku orzeczeń wstępných stwierdzających nieważność TS stosuje w takich przypadkach *per analogiam* art. 264 ak. 2 TFUE.

Analiza orzecznictwa dowodzi, że przesłanki przytaczane przez TS, jako uzasadnienie ograniczania skutków czasowych obu rodzajów orzeczeń, są prawie identyczne. Należy dodać, że TS przy wyrokach prejudycjalnych unieważniających jest tylko bardziej powściągliwy w formułowaniu okoliczności, które uważa za usprawiedliwiające dla ograniczenia skutku retroaktywnego. Zapewne dlatego, że w procedurze wydawania orzeczenia wstępnego z art. 267 TFUE przy interpretacji zarówno zasada *ex tunc*, jak i wyjątek *ex nunc* są dziełem teleologicznej wykładni, a nawet prawotwórczej roli TS; zaś przy orzekaniu nieważności TS odwołuje się jednak (choć *per analogiam*) do postanowień traktatowych.

Zasady ograniczeń na rzecz skutku *ex nunc*, czyli na przyszołość od momentu wydania orzeczenia, zostały wielokrotnie

70 Wyrok TS z 26.04.1994 r. w sprawie C-228/92, *Roquette Freres*, ECR 1994, s. I-1445, par. 1, par. 4–11. Zob. też wyrok TS z 8.11.2001 r. w sprawie C-228/99, *Silos e Mangimi Martini SpA v. Ministero delle Finanze*, ECR 2001, s. 8401, par. 35.

71 Słynny przykład takiej sytuacji to wyrok z 17.05.1990 r. w sprawie C-262/88, *Barber v. Guardian Royal Exchange Assurance Group*, ECR 1990, s. I-1889 i wyjaśniające go orzeczenia wstępne z 28.09.1994 r. w sprawie C-200/91, *Collorol Pension Trustees Ltd v. James Richard Russel and others*, ECR 1994, s. I-4389 i z 6.10.1993 r. w sprawie C-109/91, *Ten Oever v. Stichting Bedrijfspensioenfonds voor het Glazenwassers-en Schoonmaakbedrijf*, ECR 1993, s. I-4879.

72 Por. np. wyrok TS z 15.12.1995 r. w sprawie C-415/93, *Union Royale Belge des Societes de Football Association ASLB v. Jean Marc Bosman*, ECR 1995, s. I-4921.

73 Zob. S. Biernat, M. Piłaszewicz-Kulikowska, A. Wilk, P. Florjanowicz-Blachut, P. Wróbel, *Konsekwencje niezgodności...*

74 Wyrok TS w sprawie C-453/00, *Kuehne & Heitz*, par. 20–28 oraz wyrok TS z 12.02.2008 r. w sprawie C-2/06, *Willy Kempter KG*, Zb. Orz. 2008, s. I-411, par. 54–60.

75 Zob. też omówienie wyroku, por. <http://www.nsa.gov.pl/index.php/pol/Media/Files/C-453-00-Kuhne-Heitz-oraz-C-234-04-Kapferer>.

76 Wyrok TS w sprawie 43/75, *Defrenne*, par. 69, par. 71–73.

77 Por. wyroki TS: z 13.02.1985 r. w sprawie 293/83, *Gravier v. City of Liege*, ECR 1985, s. 593; z 2.02.1988 r. w sprawie 309/85, *Barra v. Belgian State*, ECR 1988, s. 355; z 2.02.1988 r. w sprawie 24/86, *Blazoit*, C-262/88, *Barber*, ECR 1990, s. I-1889; z 16.07.1992 r. w sprawie C-163/90, *Administration des Douanes et Droits Indirects v. Leopold Legros and others*, ECR 1992, s. I-4625; z 4.05.1999 r. w sprawie C-262/96, *Sema Süriül v. Bundesanstalt für Arbeit*, ECR 1999, s. I-2685; z 9.10.2000 r. w sprawie C-437/97, *Evangelischer Krankenhausverein Wien v. Abgabenberufungskommission Wien i Wein & Co. GmbH v. Oberösterreichische Landesregierung*, ECR 2000, s. I-1157.

powtórzone i rozbudowane w późniejszych orzeczeniach. Warto podkreślić, że będą to zawsze: ogólna zasada pewności prawa nieodłączna w unijnym porządku prawnym lub priorytetowe wskazania pewności prawnej dotyczące wszystkich interesów, zarówno publicznych, jak i prywatnych⁷⁸.

5.3. Przesłanki uzasadniające ograniczenie skutku wyroku prejudycjalnego tylko na przyszłość – najnowsze orzecznictwo

Najnowsze orzecznictwo TS formułujące przesłanki, które mogą uzasadniać ograniczenie skutków wyroku TS tylko na przyszłość, dobrze podsumowuje następujący fragment wyroku w sprawie *Komisji v. RP* (ze skargi przeciwko państwu, obecnie art. 258 TFUE):

„(...), zakładając nawet, że wyroki wydane na podstawie art. 226 TWE miałyby te same skutki jak wyroki wydane na podstawie art. 234 TWE, a przez to, że względy pewności prawa mogłyby, tytułem wyjątku, uzasadniać ograniczenie ich skutków w czasie (...), to, aby Trybunał mógł orzec o takim ograniczeniu, musiałyby jeszcze zostać spełnione dwie przesłanki. Pierwszą z nich jest istnienie ryzyka poważnych reperkusji finansowych ze względu, między innymi, na znaczną liczbę stosunków prawnych nawiązanych w dobrej wierze na podstawie uregulowania uważanego za skuteczne i obowiązujące, natomiast druga przesłanka zostaje spełniona, gdy osoby prywatne oraz władze krajowe skłoniły się do zachowań niezgodnych z uregulowaniami wspólnotowymi ze względu na istnienie obiektywnej i istotnej niepewności odnośnie do zakresu przepisów wspólnotowych, do której to niepewności przyczyniło się ewentualnie również takie samo zachowanie innych państw członkowskich bądź Komisji (...)”⁷⁹.

Kryteriami decydującymi o ograniczeniu mają być następujące przesłanki: ryzyko poważnych konsekwencji; działanie w dobrej wierze osób, których sprawa dotyczy, połączone z istnieniem obiektywnej i istotnej niepewności odnośnie do znaczenia i zakresu przepisów unijnych. Orzeczenie to potwierdza dotychczasowy dorobek TS w zakresie ograniczania skutków wyroków w ogóle, a ponadto podkreśla konieczność kumulatywnego spełnienia tych przesłanek⁸⁰. Warunki te zazwyczaj podlegają ocenie w świetle okoliczności konkretnego stanu faktycznego, który może świadczyć na korzyść jednostek lub władz państwowych.

5.3.1. Ryzyko poważnych konsekwencji

TS rozumie ryzyko poważnych konsekwencji jako istniejące:

„(...) ryzyko poważnych reperkusji finansowych ze względu, między innymi, na znaczną liczbę stosunków prawnych nawiązanych w dobrej wierze na podstawie uregulowania uważanego za skuteczne i obowiązujące, oraz gdy okazywało się, iż osoby prywatne oraz władze krajowe skłoniły się do zachowań niezgodnych z uregulowaniami wspólnotowymi ze względu na istnienie obiektywnej i istotnej niepewności w odniesieniu do zakresu przepisów wspólnotowych, do której to niepewności przyczyniło się ewentualnie również takie samo zachowanie innych państw członkowskich bądź Komisji”⁸¹.

Ryzyko poważnych reperkusji finansowych oznacza więc przede wszystkim groźbę zachwiania równowagi finansowej w państwie, na którym ciąży w tym przypadku ciężar

dowodu. Istotne znaczenie ma fakt, że w daną sprawę była zaangażowana duża liczba osób, którym trzeba będzie zapłacić odszkodowania lub wyrównania albo zwrócić niesłusznie pobrane kwoty.

Trzeba jednak zaznaczyć, że wielokrotnie w swoich wyrokach TS wskazał, iż konsekwencje finansowe dla państwa członkowskiego nigdy same w sobie nie uzasadniają ograniczenia zasady *ex tunc*, zwłaszcza w przypadku orzeczenia wstępnego zawierającego interpretację. Szczególnie gdy miałyby to prowadzić do ograniczenia ochrony praw podatników, jakie przysługują im na podstawie unijnej regulacji fiskalnej⁸².

5.3.2. Dobra wiara osób prywatnych oraz władz krajowych

Skoro trudności ekonomiczne nie są wystarczające, konieczne jest wyjaśnienie drugiej przesłanki, czyli działania podmiotów w dobrej wierze. W wyrokach TS rysuje się wyraźne dążenie do ochrony tych podmiotów, które ustaliły i nawiązały stosunki prawne w dobrej wierze i zaufaniu do prawa, a zarazem nie znając jego prawidłowej interpretacji (podmioty w państwach członkowskich albo błędnie sądziły o braku zastosowania odpowiednich postanowień unijnych do ich sytuacji, albo przyjmowały ich niewłaściwą interpretację, zanim ustalili ją TS).

5.3.3. Obiektywna i istotna niepewność w odniesieniu do konsekwencji prawa unijnego

Warto podkreślić, że trzecią istotną przesłanką jest istnienie obiektywnej niepewności w odniesieniu do konsekwencji prawa unijnego, w wyniku czego jednostki oraz organy państwowe stosowały praktyki niezgodne z prawem unijnym. A zatem wiedza i świadomość podmiotów zainteresowanych przemawia na ich niekorzyść. Domniemanie tej wiedzy, co do prawidłowej, a więc następnie, zadeklarowanej przez TS wykładni może wynikać zasadniczo z następujących sytuacji: istnieje tzw. ustalone orzecznictwo TS dotyczące zagadnień będących przedmiotem interpretacji, zachowanie i działania instytucji unijnych, przede wszystkim Komisji, mogły wskazywać na naruszenia prawa unijnego (w tym wszczęcie postępowania przeciwko państwu lub skazanie go przez TS).

Podsumowując, należy zauważyć, że TS od wielu lat jest dość konsekwentny w formułowaniu i powtarzaniu przesłanek, które, jego zdaniem, mogą uzasadniać ograniczenie skutków wyroku w czasie. Jednak nie jest do końca konsekwentny w stosowaniu tych przesłanek do konkretnych stanów

78 Szerzej P. Dąbrowska, *Skutki orzeczenia wstępnego...*, s. 106; D. Miąsik, *Temporalne skutki...*, s. 844.

79 Wyrok TS z 12.02.2009 r. w sprawie C-475/07, *Komisja v. Rzeczpospolita Polska*, Zb. Orz. 2009, s. I-19; zob. podobnie wyroki TS: z 20.09.2001 r. w sprawie C-184/99, *Grzelczyk*, ECR 2001, s. I-6193, pkt 53; z 15.03.2005 r. w sprawie C-209/03, *Bidar*, Zb. Orz. 2004, s. I-2119, pkt 69; z 18.01.2007 r. w sprawie C-313/05, *Brzeziński*, Zb. Orz. 2005, s. I-513, pkt 57.

80 Zob. orzecznictwo zacytowane w: P. Dąbrowska, *Skutki orzeczenia...*, s. 112 i 124 oraz np. wyrok TS z 12.02.2009 r. w sprawie C-138/07, *Belgische Staat v. Cobelfret NV*, Zb. Orz. 2009, s. I-00731.

81 Opinia rzecznik generalnej Elisabeth Sharpston w sprawie C-73/08, *Nicolas Bressol i in. i Céline Chaverot i in. v. Gouvernement de la Communauté française* z 25.06.2009 r., niepubl.

82 Wyrok TS w sprawie C-313/05, *Brzeziński*, pkt 56–59 oraz wyrok TS z 17.07.2008 r. w sprawie C-426/07, *Krawczyński*, Zb. Orz. 2008, s. I-6021, par. 45–46.

faktycznych. Wskazuje się nawet, że czasami TS celowo unika odnoszenia się do tych kwestii, nie chcąc zbyt często ograniczać skutków w czasie swoich wyroków⁸³.

6. Zakończenie

Podsumowując – efektywność prawa UE, a wcześniej prawa wspólnotowego, w państwach członkowskich zależy przede wszystkim od działalności sądów krajowych oraz ich umiejętności i zdolności do inkorporowania tego prawa w wyrokach⁸⁴. W tym kontekście zapewnianie skuteczności wyrokom prejudycjalnym TS w postępowaniu przed sądami krajowymi ma podstawowe znaczenie, a wymagania stawiane sądom przez TS są coraz większe.

Warto też wspomnieć, że, szczególnie ostatnio, TS jest krytykowany z powodu pojawiających się różnic w orzecznictwie, które tym samym trudno jednoznacznie stosować sądom krajowym, w szczególności tym, które bezpośrednio nie wystąpiły z danym pytaniem wstępnym⁸⁵. Innymi słowy, pojawiają się coraz częściej głosy o konieczności zreformowania mechanizmu współpracy sądów krajowych z TS w ramach art. 267 TFUE. Podnoszone argumenty dotyczą:

- obecnej liczby sądów krajowych aż z 27 państw członkowskich;
- ciągle niewielkiego doświadczenia organów sądowych z nowych państw i jednocześnie wieloletniej praktyki sądów ze „starych” państw;
- zbyt restrykcyjnego podejścia przez Trybunał do ścisłego stosowania kryteriów z doktryny CILFIT, a jednocześnie
- nadużywania tej doktryny przez sądy krajowe, które wykorzystując tę „furtkę” nie kierują wniosków wstępnych, aby w rzeczywistości ukryć nieumiejętność rozumienia i stosowania prawa unijnego oraz wykładni TS jako takiej.

Sugestie reformy są bardzo różne – trzeba jednak zauważyć, że nie podważają one w żadnym razie istoty ogólnej mocy wiążącej wyroków prejudycjalnych, a jedynie zmierzają do zwiększenia efektywności ich precedensowego działania. Postulaty sugerują TS większą precyzję, jasność i konsekwencję w formułowaniu treści orzeczeń oraz stworzenie (co skądinąd nie jest argumentem nowym) odpowiedniego „systemu filtrującego”, aby do TS trafiały albo wnioski dotyczące kwestii ważności aktów prawa UE (wyłączna kompetencja TS), albo zagadnienia interpretacyjne „o znaczeniu ogólnym”. Sugerowane rozwiązania (np. ograniczenie wniosków z art. 267 TFUE tylko do sądów ostatnich instancji, mniej ścisłe podejście TS do doktryny CILFIT, stworzenie formuły dialogu, doradzania czy monitorowania albo sprawdzania projektów wyroków sądów krajowych przez TS, wstępnego sprawdzania przez TS, które pytania mogą skorzystać z przesłanek CILFIT, współpracy sądów w ramach siatki sądowej dla orzeczeń wstępnych, czy wreszcie ustanowienie TS jako sądu odwoławczego) nie zawsze rzeczywiście odpowiadają na wszystkie wskazane wyżej problemy, a zatem wprowadzenie reformy wymagałoby gruntownego przemyślenia i docelowo zmian traktatowych.

Na razie jednak to na krajowych organach władzy sądowej spoczywa największa odpowiedzialność za podejmowane rozstrzygnięcia w świetle obowiązku przestrzegania postanowień nie tylko prawa krajowego, lecz także prawa unijnego oraz konieczności zapewnienia efektywnej ochrony praw jednostek. Zresztą zwiększanie wymagań wobec sądów krajowych przez TS można też odczytać jako dążenie, w istocie, do mobilizowania ich do działania jako właściwe sądy unijne i, w rezultacie, zwiększania ich kompetencji i uprawnień w zakresie prawidłowego stosowania prawa Unii Europejskiej.

Summary

The Effects of Preliminary Rulings of the Court of Justice in the National Proceedings in the Light of the Court's Case-law and the Treaty of Lisbon

The effectiveness of the European Union legal order and the effective judicial protection of individuals in the EU Member States depends mainly on the ability and willingness of national courts to give judgments on the basis of EU law. But usually, it is an uneasy task for national judges. In order to provide for their smooth collaboration with the Court of Justice, EU law has established a special mechanism of judicial co-operation which allows a national court or tribunal to submit a preliminary question to the Court (Art. 267 of the Treaty on Functioning of the European Union). The article analyses one of the most crucial aspects of the co-operation, that is, the effects of preliminary rulings for national courts from the perspective of EU law and the Court's demanding case-law. The investigated problem which concerns ensuring the effectiveness of the Court's decisions in national proceedings is of utmost importance for the uniform application and interpretation of EU law, and consequently, its effectiveness in national legal orders, including the Polish one. In the subsequent parts of the text which takes into account the most recent case-law and the Treaty of Lisbon, the following aspects are examined: the authority of the interpretative and validity preliminary rulings and their temporal effects, their functioning as a sui generis precedent, and finally, the conclusions about the operation of the preliminary ruling procedure in the reality of twenty-seven EU Member States.

dr Patrycja Dąbrowska-Kłosińska

Autorka jest adiunktem

w Centrum Europejskim Uniwersytetu Warszawskiego.

83 C. Waldhoff, *Recent developments relating to the retroactive effect of decisions of the ECJ*, „Common Market Law Review” 2009/46, s. 173–190 oraz wyrok TS z 03.10.2006 r. w sprawie C-475/03, *Banca Popolare di Cremona*, Zb. Orz. 2006, s. I-9373.

84 J. van de Gronden, *National Case Law...*, s. 265.

85 Zob. np. N. Póltorak, *Ratione temporis...*, s. 1357; J. Komarek, *In the Court(s) we trust? On the need for hierarchy and differentiation in the preliminary ruling procedure*, „European Law Review” 2007/32, s. 467–491; P.J. Wattel, Koebler, *CILFIT and Wethgrove: we can't go on meeting like this*, „Common Market Law Review” 2004/41, s. 177–190; M. Broberg, *Acte clair revisited: adapting the acte clair criteria to the demands of the times*, „Common Market Law Review” 2008/45, s. 1383–1397.

Wolters Kluwer
Polska

www.wolterskluwer.pl